

UOT-811.11-112

Səhifə:28-32

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2023.2.28>

Mətanət Qocayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
qocayeva-m@bk.ru

AMBIQİVİTLİYİN PRAQMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ

Ambiqivitlik kontekstual olaraq törəyən elə bir hadisədir ki, bu zaman mətn daxilində hər hansı bir sintaktik vahidin və ya omonim sözün mənası birdən artıq formada anlaşıla bilər. Bu isə öz növbəsində ötürüləcək hədəf mənanın mahiyyətini təkzib etməklə düzgün informasiyanın çatdırılmasına mane olur. Məhz ikimənalı situasiyaların praqmatik olaraq kontekstual təhlil olunması əsas mənanın alternativ mənadan fərqləndirilməsinə imkan verir, çünki praqmatika dil vahidlərinin semantikasını ifadə fonunda tədqiq edir. Hədəf məlumatın düzgün çatdırılması lokutiv və illokutiv aktların düzgün seçilməsindən bilavasitə asılı olduğuna görə praqmatik olaraq ikimənalı situasiyaların kontekstdən asılı olaraq neytrallaşdırılması mümkündür. Sözügedən məqalədə praqmatika və onun mahiyyətindən, habelə ambiqivit situasiyalardan bəhs olunmuş və onların müxtəlif növləri ilə bağlı nümunələr praqmatik aspektdə təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: ambiqivitlik, praqmatika, kontekst, nitq aktı, presuppozisiya, semiotika

Giriş: Praqmatika ilə bağlı ilkin mülahizələr qədim Yunan, Roma və Çin filosoflarının adı ilə bağlıdır. Onlar mənanın sözlərlə danışmaq anında necə ifadə olunması ilə maraqlanmışlar. Aristotel praqmatikanı fəlsəfi, məntiqi və natiqlik qabiliyyəti baxımından açıqlamışdır. Praqmatika latın mənşəli “*pragmaticus*” və yunan mənşəli “*pragmaticos*” sözlərindən olub mənası “*hərəkət, fəaliyyət*” deməkdir. Praqmatika bir elm sahəsi kimi sonralar Amerika və Avropa dilləşiciləri tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Praqmatika dilçilik sahəsi olmaqla dil vahidlərinin ifadə etdiyi mənanı canlı ünsiyyət anında tədqiq edir. “*Praqmatika semiotikanın bir sahəsi kimi Ç.Morris tərəfindən XX əsrin 30-cu illərinin sonlarından başlayaraq tədqiq olunmağa başlamış, 60-cı illərin sonu 70-ci illərin əvvəllərində praqmatika J.Ostin, J.Syörl, Z.Vendlen tərəfindən,.... daha sonra P.Qrays, L.Linskoq, C.Pirsin ideyaları ilə stimullaşdırılan lingvistik tədqiqatlar sahəsi kimi formalaşmışdır*” [1, s.6].

Qeyd olunduğu kimi, praqmatika dil vasitələri ilə mənanın necə ifadə olunması məsələlərini öyrənir. İnformasiyanı ötürən şəxs ifadə etdiyi fikirləri ilə hansı mənanı rema olaraq önə çəkir və o, bunu hansı səbəbdən, nə məqsədlə və necə edir kimi məsələlərin araşdırılması praqmatikanın başlıca tədqiqat obyektləridir. Və ya deyilmiş fikrin arxasında hansı deyilməyən məqamlar var, deyilmiş fikirlər dinləyəndə hansı presuppozisiyanı yaradır kimi məsələlər praqmatik olaraq tədqiq olunur. Məlumdur ki, semantika semlərin, başqa sözlə leksik dil vahidlərinin mənalarını öyrənir. Semantika ilə praqmatikanı müqayisə edən C.Katz onların hər ikisinin mənanı öyrəndiyini bildirmişdir. Lakin semantika sözlərin, işarələyən dil vahidlərinin mənasını öyrəndiyi halda, praqmatika mənanı kontekstual olaraq araşdırır. Bu məsələyə münasibət bildirən F.Veysəlli praqmatikanın mahiyyəti ilə bağlı yazır: “*Praqmatika dil işarələri ilə onlardan ünsiyyət məqsədilə istifadə edilənlər (danışan və dinləyən) arasındakı münasibətləri öyrənən aspektdir. Praqmatik yanaşmada dil işarələrini işlədənlərin (danışanların), (yazanların) hansı mənanı hansı söz, söz birləşmələri, söyləmə və cümlələrlə ifadə etmələri əsas yer tutur....praqmatika mənanın kontekstual öyrənilməsidir*” [3, s.303]. Deməli, praqmatika danışan və dinləyən arasında ünsiyyətin, fikir mübadiləsinin uğurlu alınması qaydalarını öyrənir. Fikir mübadiləsi zamanı deyilənlərə istinadən deyilməyənlər praqmatik olaraq anlaşılır, yəni deyilənə müqabil olaraq dinləyən şəxsə hadisə ilə bağlı müəyyən anlayış, şəraitin qavranılması

vəziyyəti yaranır. Ünsiyyət zamanı işlədilən sintaktik vahidlərin üst qatında deyilən fikirlər alt qatın və ya əksinə alt strukturda nəzərdə tutulan fikirlər üst qatın anlaşılmasına imkan verir. Praqmatika ilə bağlı S.Abdullayev yazır: “*Linqvistik praqmatika dil işarələrinin manipulyativ imkanlarını, onların müxtəlif situasiyalarda fərdi və kollektiv şüura fəal təsirlərini dərinədən və hər tərəfli öyrənmək üçün geniş imkanlar açır*” [2, s.48].

Dilçilər danışq aktı zamanı ünsiyyətin praqmatik olaraq uğurlu alınması üçün yaranmış kontekstin komponentləri arasında dörd mühüm əlaqənin olmasını qeyd edirlər:

- a) praqmatik və semantik implikasiya
- b) leksik əlaqə
- c) prosodiya və durğu işarələri
- d) qrammatik vasitələr [9, s.1437].

Qeyd olunan əlaqələrə istinadən vurğulamaq olar ki, ünsiyyətdə istifadə olunan hər hansı mətnin semantikasının praqmatik olaraq qavranılmasında bu əlaqələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Praqmatika qeyd olunduğu kimi sözlərin semantik mənasını kontekst daxilində, fəaliyyət anında öyrənir. Kontekstlər isə nitq aktlarının nəticəsi olaraq formalaşır. Nitq aktı müəyyən mühitdə iştirakçıların məqsədini ifadə edən ünsiyyət prosesidir və praqmatikanın başlıca tədqiqat sahəsidir. Dilçilikdə nitq aktı nəzəriyyəsi C.Ostinin adı ilə bağlıdır. “*Praqmatikanın mühüm aspektlərindən biri nitq aktlarıdır. Nitq aktı ifadə ilə müşayiət olunan hərəkətlərdir*” [1, s.8]. Nitq aktlarının üç növü fərqləndirilir: 1) lokutiv akt – bu zaman fikri düzgün ifadə etmək üçün düzgün dil strukturları seçilir; 2) illokutiv akt zamanı – həmsöhbətləri öz ətrafına toplamaq üçün danışan şəxs öz niyyətini ifadə edir; 3) perlokutiv akt isə ünsiyyətin son nəticəsini ifadə edir. Ünsiyyət zamanı elə fikirlər olur ki, onlar kontekstin gedişindən asılı olaraq anlaşılır, lakin aşkar olaraq qeyd olunmur. Bu implikasiya adlanır, yəni fikir nəzərdə tutulur, lakin aşkar ifadə olunmur. “*Söyləmədə fərz edilən, lakin göstərilməyən semantik-praqmatik komponent –implikasiyadır*” [1, s.5]. Çatdırılacaq mənanın düzgün seçilmiş leksik vahidlərlə ifadə olunması praqmatik olaraq kontekstin qavranılmasına, dinləyən şəxsə söhbətin nədən getdiyi haqda presuppozisiyanın yaranmasına şərait yaradır və məlumatı ötürən şəxsin intensiyasına uyğun olaraq kontekstin mənasının dekodlaşmasına səbəb olur. Eyni zamanda, fikrin düzgün ifadə olunmasında intonasiya və onun daxili komponentlərinin, habelə durğu işarələrinin qaydasında işlədilməsinin rolu böyükdür. Mətni əmələ gətirən cümlələrin tərkib komponentləri arasında qrammatik əlaqələr düzgün qurulmalı və obyektiv aləmdəki gerçək hadisələri əks etdirməlidir. Qeyd olunan bu şərtlərdən hər hansı biri olmadan kontekstin praqmatik olaraq düzgün qavranılması mümkün deyildir. Bəzən ötürülən məlumatın mənası onu qəbul edən tərəfindən düzgün başa düşülmür, həmsöhbətlər arasında fikir ayrılığı yaranır və bu, diqqətin hədəf mənə üzərində cəmləşməsinə mane olur, fikir yayğınlığına, ikimənalılıq (ambiqüvitetlik) törəməsinə səbəb olur.

Praqmatik ambiqüvitetlik yaranmış elə bir konsituasiyadır ki, ötürülən və qəbul olunan məlumatın mahiyyəti relevantlıq təşkil etmir. Başqa sözlə, kontekst daxilində hər hansı bir sintaktik konstruksiyanın – söz birləşməsi və ya cümlənin, omonim sözün mənası danışan şəxsin intensiyasını ifadə etməyərək informasiyanı qəbul edərək onu beynində emal edən şəxsin qavramında tam fərqli yönərdə dekodlaşır. İnformasiyanı ötürən və onu qəbul edən şəxslər eyni bir cümləni fərqli mənələrdə qavrayırlar. Belə olan halda, mübahisəli, ikili vəziyyət yaranır. Diqqətin hədəf məlumat üzərində fokuslaşması yaygın olduğundan kontekstin nəzərdə tutulan əsas qayəsi praqmatik olaraq düzgün anlaşılır, yaranmış konsituasiyanın anlaşılması gərginlik yaradır. Məsələn, belə bir nümunəni nəzərdən keçirək:

We had met at a restaurant and the date there was perfect [5, s.104]. Verilmiş cümlə nümunəsi kontekst olmadan fərqli ortamlarda anlaşıla bilər, çünki cümlədə işlənmiş *date* omonim sözü iki mənanı bildirir: 1) *gün, ayın tarixi*; 2) *yeyilən xurma meyvəsi*. Nümunə heç bir mətn daxilində verilmədiyinə görə söhbətin nədən getdiyi anlaşılmazdır, həmsöhbətdə verilmiş cümləyə qarşı cavab reaksiyası ləngiyir, çünki cümlə omonim sözə görə iki mənanı ifadə edir: 1) *Biz restoranda görüşdük və həmin gün əla idi*; 2) *Biz restoranda görüşdük və orada əla xurma verirdilər*. Deməli, eyni bir omonim sözün fərqli iki mənası bir cümlədə fikri tamamlamaqla leksik ambiqüvitetlik törətdi. Praq-

matik olaraq dominant mənanın müəyyən olunması kontekst asılılığı ilə reallaşa bilər. Əks halda fikir ayrılığı ünsiyyətin davam etdirilməsini əngəlləyir.

Ambiqvitet halların təhlil olunması, onların neytrallaşdırılması (disambiguity) kontekst asılılığı ilə həllini tapan məsələlərdir. Çünki kontekstual olaraq törəyən ikimənalılıq pragmatik olaraq əmələ gəlməklə ötürüləcək əsas məlumatın mənasını təkzib edir. Yalnız əlavə informasiya hesabına ikimənalı vəziyyət düzgün təhlil olunduqda kontekst birmənalı olaraq anlaşılır. Çünki pragmatik olaraq ikimənalı şərait o zaman törəyir ki, işarələyən dil vahidi dilin işarəvilik qanununu, başqa sözlə “one word – one meaning” (bir söz - bir məna) [4, s.3] qanununu pozaraq, diqqətin cəmləşdiyi əsas mənanın məğzinin birdən artıq şəkildə koqnitiv olaraq qavranılmasına imkan yaradır. İnformasiyanı ötürənin intensiyası resipientin qavramında yanlış olaraq dekodlaşır və nəticədə yaranmış vəziyyət ikili mənada – kontekst daxili və kontekstdən kənar formalarda qavranılmaqla yaranmış şəraitin düzgün olaraq anlaşılmasına əngəl yaradır. Belə ambiqvitet vəziyyətlərdə danışan və dinləyənin konteksti anlaması və dəyərləndirməsi onların dil səriştəsi, dil bilgisi və ondan istifadə etmə qabiliyyətindən asılıdır. Çünki dil kompetensiyası və onun reallaşdığı canlı nitq fərdi xarakter daşıyır. Bu səbəbdən, pragmatik olaraq ötürülən informasiya birmənalı olaraq qavranılmaya bilir və vəziyyətə ikili formada yanaşma baş verir. Yəni informasiyanı ötürənin nəzərində tutduğu məna məlumatı qəbul edənin beyində onun dil bilgisinə uyğun fərqli mənada dekodlaşır. Beləliklə, yaranmış vəziyyətdə fikirlər “haçalanır” və asimmetriya yaranır, ötürülən informasiyada hədəf məna təkzib olunur, ikimənalılıq səbəbindən mətnin mənasının tam qavranması əngəllənir. Məsələn, tələbə auditoriyasına tapşırıq verilir ki, verilmiş cümlədə durğu işarələrini düzgün olaraq yazsınlar:

A woman without her man is nothing [10, s.1]. Aparılan təcrübənin iştirakçıları cümlədə durğu işarələrini iki fərqli şəkildə yazırlar: a) bəzi tələbələr durğu işarələrini bu şəkildə yazırlar: *A woman, without her man, is nothing*. Cümləni tərkib komponentlərinə və verilmiş variantda prosodiyaya görə söyləmə strukturu əsasında sintaqma ayırısaq cümlə belə diaqramla tələffüz olunur: *A woman(NP)/ without her man(NP)/ is nothing (VP)*// Cümlənin verilmiş modelə görə mənası belə anlaşılır: *Bir qadın/ həyat yoldaşsız(ərsiz)/ heç nədir*// Auditoriyada olan digər tələbələr isə cümlədə durğu işarələrini başqa cür yerləşdirirlər: *A woman: without her, man is nothing*. Bu variantda durğu işarələrinə uyğun olaraq cümlə tamamilə yeni bir intonasiya, sintaqm bölgüsü ilə fərqli məna kəsb edir: *Qadın(NP)/ onsuz(NP)/ kişi heç nədir(VP)*//

Göründüyü kimi, intonasiya və durğu işarələrinin işlənmə yerindən asılı olaraq eyni bir cümlənin sintaktik omonimliyi yarandı. Pragmatik olaraq auditoriya iştirakçıları tərəfindən eyni sintaktik vahidin iki fərqli mənası dekodlaşdı, başqa sözlə, düşüncə və qavram tərzinin fərqliliyi təzahür etdi. Sadəcə olaraq, cümlə daxilində vergülün yerinin dəyişməsi ilə cümlənin intonasiyası, sintaqm bölgüsü və kontrastiv vurğusu dəyişdi və cümə gerçəkliyi ifadə edən yeni mənanı ehtiva etdi. Beləliklə, tapşırığın həllində iştirak edən tələbələr durğu işarələrini fərqli olaraq yerləşdirməklə, həm üst qatda məlum olan mənanı, həm də cümlənin alt quruluşunda gizlənən digər mənanı açmış oldular. Verilmiş cümlədə mənalı fərqli səciyyə daşması təcrübə iştirakçılarının dil bilgisi, dünyagörüşü ilə yanaşı, onların hansı mənanı pragmatik olaraq dominant seçmələri referentlərin manipulyasiya məqsədlərindən və mədəni səviyyəsindən də asılıdır.

Pragmatik olaraq ambiqvitetliyin törəyən müxtəlif – fonetik [11], leksik [7] və qrammatik və ya sintaktik [6] növləri nitq aktı zamanı cümlənin mənasının birdən artıq şəkildə qavranılması hesabına yaranır. Bu növlərin fərqləndirilməsi ikimənalılıq törədəcək dil vahidinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq yaranmış situasiyanın dəyərləndirilməsi ilə müəyyən olunur. Məsələn, *Kənan heyvanı kəsdi* cümləsi kontekst olmadan iki cür başa düşülə bilər: 1) *Kənan heyva kəsdi*; 2) *Kənan heyvan kəsdi*. “Heyvanı” sözü omomorfem olmaqla cümlənin iki semantikasını gerçəkləşdirdi, lakin dominant mənanın müəyyən olunması istənilən səviyyədə kontekstin vacibliyini tələb edir. Məsələn, *Kənan heyvanı kəsdi və onu dilimləyib boşqaba yığdı*. Bu cümlə ilə kontekstin mənası pragmatik olaraq tam anlaşılır və ikimənalılıq aradan qalxır.

Məlumdur ki, cümlənin qrammatik ikimənalılığı onun yenilənə bilən daxili sintaktik quruluşundan asılı olaraq törəyir. Belə ki, bir üst quruluşla təqdim olunan cümlənin komponentlərindən hər hansı birinin sintaktik funksiyasının dəyişməsi ona əlavə məna qazandırır və leksik tərkibi də

yişməyən cümlənin quruluş omonimliyi yaranır. Məsələn, ingilis dilində *Helen has invited guests* cümləsində *has* və *has invited* feillərini cümlədə ayrı-ayrılıqda xəbər vəzifəsində götürdükdə cümlə iki mənada ifadə olunur: *Helen(NP)/has(VP)/invited guests(NP)// - Yelenanın dəvət olunmuş qonaqları var;* 2) *Helen(NP)/has invited(VP)/guests(NP)// - Yelena qonaqlar dəvət edib.* Cümlənin sintaktik ikimənəlliliyi əsas mənanı qavramağa mane olur.

Digər bir nümunədə həm sintaktik funksiyanın dəyişməsi, həm də prosodiya hesabına ikimənəli cümlə yaranır:

Have the man paid?

Have the man paid!

Birinci cümlə ümumi sual cümləsidir, *have paid* cümlənin sadə feili xəbər vəzifəsində işlənərək indiki zamanın bitmiş formasında hərəkətin icra olunub olunmadığını bildirir və cümlə dilimizə belə tərcümə olunur: *Bu adam haqqı ödəyib?*

İkinci cümlə isə feilin əmr şəklində işlənib, əmr, təhrik ifadə edir. *Have* cümlənin sadə feili xəbərdir, *the man paid have* feilindən sonra mürəkkəb tamamlıq vəzifəsində işlənmiş feili sifət tərkiibi olub icbarlıq bildirir və cümlə bu quruluşda belə ifadə olunur: *Bu adama pulu ödərtirdi!*

Nəticə. Beləliklə, sintaktik funksiyanın əvəzlənərək eyni bir cümlənin yaranmış ikimənəlliliyi pragmatik olaraq dominant mənanın qavranılması üçün problem yaradır. Ambiqüvit halların istənilən növü semantika ilə bağlı olduğuna görə, belə halların aradan qaldırılması və mənanın pragmatik olaraq anlaşılması üçün kontekstin olması labüddür.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva İ.Ə. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində müraciət bildirən sözlərin pragmatik xüsusiyyətləri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı-2012. 28 s.
2. Abdullayev S.Ə. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi. Bakı: - Victory – 2013. – 596 s.
3. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. *Studia Philologica VI.* – Bakı: Mütərcim, 2013 – 420 s.
4. Виноградов В.В. Об омонимии и смежных явлениях. – М.:Издательство Академии Наук СССР, Вопросы языкознания, - 1960. Вып. IX (сентябрь-октябрь), №5, - с.3-17.
5. Cuneyt Demir. Lexical and Structural Ambiguities in Student Writing: An Assessment and Evaluation of Results. November 2020. Siirt University. pp.100-108. [www.researchgate.net/...](http://www.researchgate.net/)
6. Chomsky N.A. Syntactic Structures. – Paris: Mouton Publishers. The Hague. – 1957. – 117 p.
7. Lyons J. Linguistic Semantics: An Introduction. – Cambridge University Press, - 1995. – 376 p.
8. Min Niu. The Origin and Development of Pragmatics as a Study of Meaning: semiotic perspective. *Language and Semiotic Studies* – 2023. [www.degruyter.com/...](http://www.degruyter.com/)
9. Quirk R., Greenbaum S., Leech G. A Comprehensive Grammar of the English Language. Index by David Crystal. – London and New York: Longman, - 1987. – 1779 p.
10. Sandy Lam. A Woman without Her Man is Nothing. Dallas Design Sprints. June 30, 2019. [www.medium.com/...](http://www.medium.com/)
11. Ullmann S. Semantics: An Introduction to the Science of Meaning. – Oxford: Basil Blackwell, - 1972. – 278 p.

Матанат Годжаева

Прагматические характеристики амбигвитности

Резюме

Неоднозначность — контекстуальное явление, при котором значение любой синтаксической единицы или омонима в тексте можно понимать более чем в одной форме. Это, в свою очередь, препятствует доставке корректной информации, отрицая суть передаваемого целевого смысла. Именно прагматический контекстуальный анализ

неоднозначных ситуаций позволяет отличить основное значение от альтернативного значения, поскольку прагматика изучает семантику языковых единиц на фоне выражения. Благодаря тому, что правильная подача целевой информации напрямую зависит от правильного подбора локутивных и иллокутивных актов, можно нейтрализовать прагматически неоднозначные ситуации в зависимости от контекста. В упомянутой статье обсуждалась прагматика и ее сущность, а также неоднозначные ситуации и анализировались примеры, относящиеся к различным их видам, в прагматическом аспекте.

Ключевые слова: *амбигивитность, прагматика, контекст, речевой акт, пресуппозиция, семиотика.*

Matanat Gojayeva

Pragmatic characteristics of ambiguity

Summary

Ambiguity is a contextual phenomenon in which the meaning of any syntactic unit or homonym in a text can be understood in more than one form. This, in turn, prevents the delivery of correct information, denying the essence of the transmitted target meaning. It is the pragmatic contextual analysis of ambiguous situations that makes it possible to distinguish the main meaning from the alternative meaning, since pragmatics studies the semantics of linguistic units against the background of an expression. Due to the fact that the correct presentation of target information directly depends on the correct selection of locutionary and illocutionary acts, it is possible to neutralize pragmatically ambiguous situations depending on the context. In the mentioned article, pragmatics and its essence were discussed, as well as ambiguous situations, and examples related to their various types were analyzed in a pragmatic aspect.

Key words: *ambiguity, pragmatics, context, speech act, presupposition, semiotics.*

Çapa tövsiyə edən: *Azərbaycan Dillər Universiteti*

Rəyçilər: *professor Məsməxanım Qazıyeva*
dosent Qətibə Quliyeva